

УДК 378 (477.54)

ОЛЕНА ГОНЧАР
(Харків)

УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ШКОЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Схарактеризовано стан вивчення феномену «педагогічні умови» та висвітлено його більш уживані визначення у теорії сучасного наукового знання з точки зору організації педагогічної взаємодії. Обґрунтовано, що наведене сприйняття навчального процесу крізь призму алгоритму сутнісних характеристик педагогічних умов, а саме системи критеріїв, які зумовлюють розв'язання певного класу навчальних задач, сприяє планомірній роботі педагогів-науковців зі здійснення моніторингу динаміки змін у навчальному процесі, аналізу та уточненню закономірностей розвитку педагогічної взаємодії.

Ключові слова: педагогічні умови, взаємодія, обставини, середовище, причина, рефлексія, міжособистісні відносини, комунікація.

В останні десятиліття українське суспільство проявляє усе більше уваги розвитку вищої освіти, основним завданням якої на тлі низки політичних перетворень у країні, економічної нестабільності, зміни морально-етичних

норм і цінностей молодого покоління є підготовка конкурентоспроможного фахівця з високим інтелектуальним потенціалом.

Використання новітніх інформаційних технологій, глобальна комп'ютеризація освіти, небувале збільшення обсягу знань нерідко ведуть до ототожнення викладача із джерелом передачі навчальної інформації. Тому продуктивність педагогічного процесу в сучасному ВНЗі вимагає створення таких умов, за яких досягається ефективна організація педагогічної взаємодії учасників навчального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про необхідність розв'язання різноманітних питань, пов'язаних із розвитком ідеї педагогічної взаємодії, яка в останні десятиріччя продуктивно розробляється як головна умова актуалізації особистісної суб'єктивності на тлі гуманізації освітнього процесу в у вищій школі.

Як свідчить проведене дослідження, протягом 1970-х рр. явище взаємодії вивчалось як одна з провідних філософських категорій. Так, науковець І. І. Жбанкова вважає важливими складовими взаємодії умовність й суперечливість. На її думку, «будь-який процес ... в певному сенсі завжди є взаємодія» [2, с. 130], усі зміни є взаємообумовленими та за специфікою поділяються на суб'єктивні (внутрішні) і об'єктивні (зовнішні). Але вже у середині 1990-х рр. вчений В. Є. Кемеров, розглядаючи процес взаємодії, змінює акценти на користь дослідження саме суб'єктів діяльності. Він підкреслює, що будь-який прогрес характеризується «перетворенням системи жорстких взаємодій між людьми в систему відносин, де самостійні суб'єкти пов'язують й урівноважують різні інтереси через спільні норми та цінності» [4, с. 203].

Поява нових філософських підходів уможлиблює більш об'єктивне переосмислення вічних питань та понять, глибше розуміння коріння явища «педагогічної взаємодії», яке за своєю специфікою є прикладним. На це вказують сучасні українські вчені-педагоги А.М. Бойко, А.Б. Добрович, І.В. Дубровіна, В.К. Дьяченко, С.Т. Золотухіна, Н.В. Єлізарова, Т.І. Сущенко, М.І. Фрумін, Є.В. Чудінова та ін.

Ідея гуманізації передбачає здійснення принципово нової спрямованості освіти, пов'язаної не з підготовкою «знеособлених» молодих кваліфікованих спеціалістів, а зі створенням педагогічних умов для вільного розвитку особистості в загальному й професійному аспектах.

Таким чином, однією з основних причин, що перешкоджають позитивному розвитку сучасної вищої освіти, є недотримання педагогічних умов взаємодії викладача й студентів, що пов'язане з існуючим протиріччям між орієнтованістю викладача на реалізацію суб'єкт-суб'єктних відносин у педагогічній взаємодії та стереотипами традиційного навчання, що все ще зберігаються. І хоча у значній кількості наукових робіт сьогодні робиться особливий акцент на виявленні та розробці «педагогічних умов» того чи іншого процесу, визначення цього терміну, тобто що це таке й на чому він коріниться, досі залишається однозначно не сформульованим. Останнє положення і зумовлює актуальність такого дослідження.

Мета статті полягає у розкритті сутності категорії «умови», а також визначенні і характеристиці умов ефективної організації педагогічної взаємодії.

Вивчення енциклопедично-довідкових джерел переконливо засвідчує, що до сьогодні поняття «умови» (англ. Condition, нім. Bedingung, фр.

Condition) залишилося своєрідним синонімом слова «обставини, засновки». Проте, більш ґрунтовне вивчення відповідної наукової літератури дозволило установити, що залежно від певного контексту, смислові відтінки поняття «умова» відрізняються один від одного. Звернення до семантики *Conditio* (лат.) дозволило встановити його перше значення: «*Conditio sine qua non*», що у перекладі «те, без чого неможливо що-небудь». Особливий інтерес також викликає весь спектр значень «умова(и)», який подано у тлумачному словнику української мови: «1. перев. мн. Взаємні зобов'язання сторін, що домовляються, запропоновані для укладення, дотримання угоди, договору. 2. перев. мн. Які-небудь пропозиції щодо оплати, пільг і т. ін., що їх висуває особа або організація, яка надає кому-небудь роботу, приміщення тощо. 3. Необхідна обставина, яка уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь. 4. перев. мн. Обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь. 5. мн. Правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь. 6. Сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь. 7. Взаємна усна чи письмова домовленість про що-небудь; угода, договір. 8. Вимога, пропозиція, що висуваються однією зі сторін, які домовляються про що-небудь, а також при укладанні угоди, договору. 9. заст. Умовляння [4].

В етимологічному словнику зазначається, що лексична одиниця «умови» фіксується у старослов'янських письмових документах ще у XVIII ст. в двох значеннях: 1. «домовленість, погодження» та 2. «обстановка, в якій щось відбувається» [12, с. 452].

Зазначимо, що ці значення дуже близькі до тлумачення цього терміну у філософському словнику, де категорія «умови» розглядається як така, що «виявляє відношення об'єкту до явищ, які його оточують, без яких він не може існувати» [11, с. 497].

Отже, стає зрозумілим, що по-перше, «умова» не може вважатися причиною подій, «умови» не породжують зміни, а лише посилюють / сприяють або послаблюють / ускладнюють дію причини. По-друге, під поняттям «умови» частіше розуміють щось зовнішнє (середовище, оточення, обставини) для явища або події.

Переходячи до розкриття категорії «умови» у педагогічному контексті, звернемось до «Педагогічного словника», де поняття «умови» подано як «внутрішні та зовнішні обставини, що сприяють або заважають дії факторів розвитку, наприклад: готовності до діяльності, матеріально-технічна забезпеченість та ін.» [8, с. 30]. Крім того, укладачі цього словника відмічають досить широке та неоднозначне використання цього терміну у педагогічних працях педагогів-науковців. Наприклад, в іншому словнику наукових педагогічних термінів надається три тлумачних статті, а саме «умова», «умови педагогічні», «умови дидактичні». Під «педагогічними умовами» розуміють «сукупність заходів, об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів певного середовища, що супроводжують освітній процес, особливим чином структуровані та спрямовані на успішне досягнення педагогічної мети або на вирішення завдань дослідження». «Педагогічні умови», на думку його автора Князєвої В.В., створюються «з метою забезпечити найбільш ефективне формування та протікання належного процесу, для надання активності

факторам творчого, позитивно перетворюючого сенсу» [5, с. 724]. До того ж, учена зауважує, що слід відрізняти внутрішні (суб'єктивні) та зовнішні (об'єктивні) педагогічні умови. Примітно, що науковець зазначає тісний взаємозв'язок між термінами «умови дидактичні» та «умови педагогічні», підкреслюючи більш широке значення останнього.

Досліджуючи проблему терміновживання словосполучення «педагогічні умови», російський науковець Б.В. Купріянов зазначає, що проведений аналіз понад 200 авторефератів дисертацій, що були написані та захищені наприкінці ХХ ст. у російських містах Брянськ, Вологда, В'ятка, Калінінград, Кострома, Москва, Н.Новгород, Новгород, Псков, Санкт-Петербург, Тюмень, Тула, Чебоксари, Ярославль дозволив згрупувати заявлені дисертантами формулювання «педагогічних умов» у шість варіантів інтерпретацій цього поняття, які дослідником були умовно названі:

- «характеристики дитини» (студент, школяр, вихованець і т.п.),
- «характеристики суб'єкта педагогічної діяльності» (педагог, педагогічний колектив, керівник освітньої установи й т.п.),
- «діяльність навчуваних (навчуваного)»,
- «ставлення дітей (дитини) до діяльності»,
- «внутрішнє середовище дитячого об'єднання (освітньої установи)»,
- «зовнішнє стосовно даної освітньої установи середовище й взаємодія з ним» (інша освітня установа, родина, громадські організації та ін.) [6].

У цьому контексті більш ґрунтовно розглянемо перелічені аспекти крізь призму дидактичних умов, які безпосередньо торкаються проблеми ефективності організації педагогічної взаємодії у навчальному процесі вищої школи.

Концепція вищої професійної освіти України, затверджена 24 липня 1991 року, визначає гуманізацію як провідний принцип розвитку освіти та один із головних чинників духовного та соціального оздоровлення українського суспільства.

Як свідчать вивчені джерела, ядреною семою словосполучення «педагогічні (дидактичні) умови» є саме «обставини» педагогічного процесу. Певна річ, що лише педагогічну діяльність та систему освіти в цілому за їх специфікою не можна відокремити від тих зовнішніх політичних, правових, економічних та соціокультурних чинників у країні, які зумовлюють основні державні замовлення та вимоги до вищої освіти, визначають напрямки її розвитку у певний історичний період. З іншого боку, до них також можна віднести етнічні характеристики (естетика, традиції, фонові знання, тощо); міжособистісні відносини («педагог-студент» або «студент-студенти»); ступінь гуманістичності, свободи творчості; характеристику ресурсу: кадрове забезпечення (якісний та кількісний склад викладачів), нормативне забезпечення (нормативно-правова база; методичне забезпечення); просторові та часові параметри (розклад занять, середовище (природне)/вимушене (обмежене), матеріальне забезпечення (устаткування та ін.) тощо.

У сьогоденній вищій школі гуманізація педагогічної взаємодії заснована на перетворенні «філософії» особистісних настанов учасників навчального процесу, на відмові викладача від досить поширеної учбово-авторитарної педагогічної моделі. Таке «олюднення» навчального процесу вимагає зміни

характеру стосунків учасників навчального процесу, що зумовлює необхідність перегляду всіх його компонентів.

Як відомо, потенціал педагогічної взаємодії відкриває великі перспективи для вдосконалення всієї системи вищої освіти. Будь-яка взаємодія передбачає особистісний контакт двох його учасників, а саме: викладач і студент (суб'єкт та об'єкт). Активна участь як викладача, так і студентів у повній мірі розкриває принцип діалогічності, характерною рисою якого є суб'єкт-суб'єктні відносини. У цьому контексті важливе значення набуває особистісно-психологічна характеристика учасників навчального процесу. З одного боку, характеристика студента: вікова категорія (період 18-25 років, що виявляється, на думку Л.С. Виготського «початковою ланкою у ланцюжку дійшлого віку»); статеві ознаки; психологічний тип особистості (холерик, сангвінік тощо), здібності до здійснення освітньої діяльності (креативність, пам'ять, репродуктивні можливості та інше); схильність до конфліктності, компромісу, потреби в аффіліації, зорієнтованість на особистісну взаємодію; рівень підготовки (якість отриманих у школі знань); соціальний статус або авторитет серед інших студентів, у групі тощо) та ін.; з іншого боку, цілісна характеристика викладача (педагога). Крім того, їх суб'єктивні реакції (задоволення від прогресу, самооцінка, усвідомленість своєї значущості та ролі в суспільстві, «втягненість». Останнє поняття, яке було введено В.В. Рогачовим, трактується російським ученим із Костроми як особистісний стан стосовно загальної діяльності, що несе в собі об'єктивний і суб'єктивний компоненти.

Разом із тим, відповідальність за інших членів колективу (навчальної групи) або організаторська діяльність сприяє розвитку таких якостей, як самопізнання й самоаналіз. Так, аналіз психологічної літератури дозволяє стверджувати, що будь-яка діяльність спонукає до оцінки дій інших людей, аналізу себе та своїх вчинків, тобто до рефлексії. Отже, рефлексія (від лат. reflexio – звернення назад) – це процес самопізнання суб'єктом внутрішнього психологічного стану та вчинків. Ще Дж. Локк розрізняв поняття “відчуття” і “рефлексію”, виявляючи рефлексію, як джерело знань (внутрішній досвід відрізняється від зовнішнього, який заснований на свідченнях органів відчуття).

Рефлексія – це не тільки знання, або розуміння суб'єктом самого себе, але й виявлення того, як інші люди знають та усвідомлюють особистість: її власні особливі риси, емоційні реакції та когнітивні уявлення. Коли змістом таких уявлень стає предмет сукупної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії – предметно-рефлексивні відносини. У складному процесі рефлексії представлені шість позицій, які характеризують сукупне відображення суб'єктів:

- сам суб'єкт, яким він дійсно є в реальному житті;
- суб'єкт, яким він бачить себе сам;
- суб'єкт, яким його бачить інша людина;
- а також три позиції, але з точки зору іншого суб'єкта [7].

Рефлексію в педагогічній науці розглядав О.В. Хуторський. На його думку, рефлексія допомагає студентам сформулювати отримані результати, змінити цілі в подальшій роботі, корегувати свій освітянський шлях. Якщо фізичні органи відчуттів для людини є джерелом її зовнішнього до-

свіду, то рефлексія – джерело внутрішнього досвіду, засіб самопізнання та необхідний інструмент мислення. Картина світу, тобто світосприйняття та розуміння людиною світу, є результатом рефлексії. Рефлексивна діяльність дає студенту можливість усвідомити власну індивідуальність, унікальність та призначення, які виявляються завдяки аналізу предметної діяльності та її результатів, оскільки студент виявляє себе в тих пріоритетних для нього сферах буття та засобах діяльності, які характерні саме для його індивідуальності [9]. Відзначимо, що викладач бачиться саме як координатор такого роду діяльності. Так, за словами Г.В. Троцько, рефлексія доповнює майже кожен із елементів професійно-педагогічної компетентності.

Таким чином, рефлексія – це процес подвоєного, дзеркального взаємодображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення особливостей кожного з них.

Як уже зазначено, діалог – це головна умова реалізації педагогічної взаємодії. За словами Л.Ф. Вязнікової, сама сутність діалогу полягає у визнанні суб'єктності іншого учасника у навчальному процесі [1]. Отже, діалог передбачає безумовне сприйняття унікальності іншого кожним із учасників педагогічної взаємодії. Так, участь у спільному пошуку засобів вирішення навчальної проблеми хоча й може супроводжуватися зіткненням позицій, виникненням конфлікту, але завжди сприятиме взаємозбагаченню, самопізнанню та творчості. Разом із цим, саме завдяки визначеній закономірності, елементам примушення і тоталітарної «педагогічності» не залишається місця. В умовах педагогічної взаємодії процес засвоєння знань перестає носити характер рутинного завчання або репродукції й організується «...у різноманітних формах пошукової розумової діяльності, як продуктивний творчий процес» [3]. Тому діалогова сутність педагогічної взаємодії, рефлексія учасників якої дозволяє бути відкритим до нового особистісного досвіду, надає можливість змінити саму природу й механізм ставлення до процесу здобуття знань, перетворюючи тоталітаризм на співтворчість.

Інша група умов стосується безпосередньо педагогічної діяльності суб'єктів навчального процесу. Саме у ході навчального процесу на перший план виходить безпосередня взаємодія викладача й студента(ів). В умовах вузу викладач має стосунки з аудиторією студентів, які вже професійно зорієнтовані та пройшли селективні випробування, тобто склали вступні іспити. Цей факт одночасно ускладнює та спрощує відбір змісту та форм організації навчання. Різноманітність особистості студента, його внутрішніх мотивів ускладнює викладачу як керування міжособистісними стосунками, так й організаційне супроводження навчального процесу. Втім, саме студентська група виступає ефективним фактором формування особистості майбутнього фахівця, бо тут відбувається процес структурування та формування відносин між особистостями, ставлення до себе та оточуючого світу, відбувається процес самореалізації та саморозкриття, розвивається почуття обов'язку та відповідальності за свої вчинки, що має важливе значення для дорослої людини у майбутньому.

Діалогова природа педагогічної взаємодії надає особливої значущості рівню володіння учасниками навчального процесу теорією комунікації, основи якої передбачають як закономірності міжособистісних стосунків, так й сукупність складних психолінгвістичних механізмів, а також правил, що

регламентують зовнішні прояви у відносинах із людьми, наприклад, етикет. Очевидно, що реалізація певних комунікативних стратегій залежить від сукупності певних особистісних і професійних якостей особистості (толерантність, конфліктність, емпатія, тощо), й, відповідно, тісно пов'язана з володінням та реалізацією освітніх технологій, методик та засобів навчання. Тому, разом із складнощами в організації такої педагогічної діяльності, яка б сприяла підвищенню суб'єктивної значимості для навчуваного у ході навчального процесу, як було зазначено вище, слід також відмітити аспект створення цілісного образу педагога в цілому.

Так, узагальнення результатів вивчення феномену «педагогічні умови» та дослідження його більш уживаних визначень у теорії сучасного наукового знання крізь призму організації педагогічної взаємодії дозволяє дійти наступних висновків та перспектив подальшої розвідки.

Уточнення дефініції «педагогічні умови» дозволяє виявити спектр аспектів для подальших розробок більш детальних гіпотез щодо підвищення організації педагогічної взаємодії учасників навчального процесу у вищій школі. Унаочнені отримані результати подано у вигляді схеми.

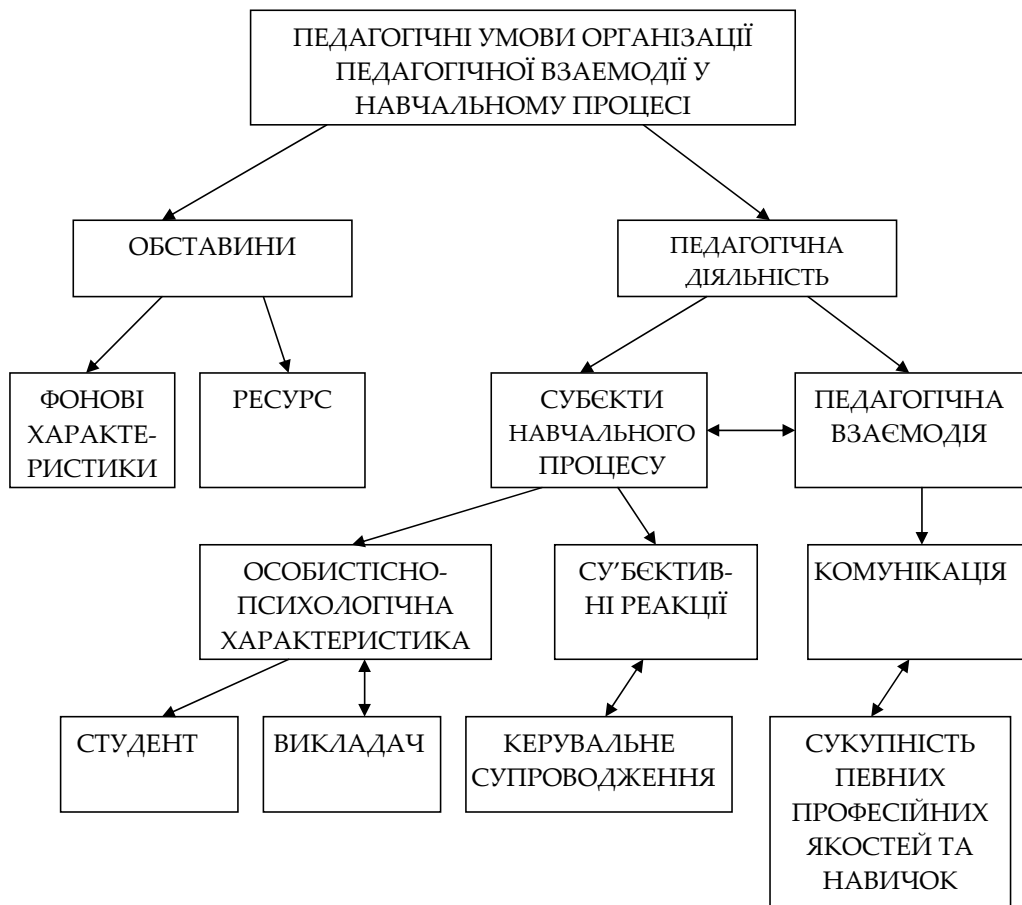

Рис. 1. Педагогічні умови організації педагогічної взаємодії у навчальному процесі

Зі схеми помітно, що наведене сприйняття навчального процесу крізь призму алгоритму сутнісних характеристик педагогічних умов, а саме системи критеріїв, що зумовлюють розв'язання певного класу навчальних задач, сприяє планомірній роботі педагогів-науковців зі здійснення моніторингу динаміки змін у навчальному процесі, аналізу та уточненню закономірностей розвитку педагогічної взаємодії. І, нарешті, це уможливорює контролювати придатність результатів наукового пошуку нових підходів до розвитку базової педагогічної категорії «педагогічна взаємодія» з гуманістичним орієнтиром на людину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вязникова Л.Ф. Психологические основания профессиональной переподготовки руководителей системы образования: время перемен. Хабаровск, 2002. [Электронный ресурс] / Л.Ф. Вязникова // Электронный журнал "Знание. Понимание. Умение". – 2008. – №1(2). – Режим доступа до журн.: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/>. – Заголовок з екрану.
2. Жбанкова И.И. Философские принципы в научном познании. / И.И. Жбанкова. – Минск, 1974. – 208 с.
3. Ляудис В.Я. Принципы психолого-педагогического проектирования инновационного обучения в школе / В. Я. Ляудис // Инновационное обучение: стратегия и практика. Материалы первого научно-практического семинара психологов и организаторов школьного образования. – М., 1994. – С. 14.
4. Кемеров В. Э. Введение в социальную философию. / В.Э. Кемеров. – М., 1996. – 348 с.
5. Князева В.В. Педагогика: словарь научных терминов / В.В. Князева. – М. : Вузовская книга, 2009. – 872с.
6. Курприянов Б.В. Современные подходы к определению сущности категории «педагогические условия» / Б.В. Курприянов., С.А. Дынина // Вестник Костромского гос. университета им. Н.А. Некрасова. – 2001. – № 2. – С. 101 – 104.
7. Пеннер Д.И. Приобщение к творчеству / Д.И. Пеннер., Е.Н. Куркутова // Вестник высшей школы. – 1972. – №4. – С. 52 – 54.
8. Педагогический словарь: учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений / [В.И. Загвязинский, А.Ф. Закирова, Т.А. Строкова и др.]; под ред. В.И. Загвязинского, А.Ф. Закировой. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 352 с.
9. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. / В.А. Сухомлинский – К. : Рад. шк., 1969. – 225 с.
10. Толковый словарь української мови on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.net/index.php?swrd=УМОВА>. – Заголовок з екрану.
11. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
12. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: более 5000 слов. / [Г. П. Цыганенко]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

ЕЛЕНА ГОНЧАР

УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧАСНИКОВ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Охарактеризовано состояние изученности феномена «педагогических условий», представлены его наиболее употребляемые определения в теории современного педагогического научного знания с точки зрения организации педагогического взаимодействия. Обосновывается, что восприятие педагогического процесса сквозь призму алгоритма сущностных характеристик педагогических условий, а именно системы критериев, обуславливающих решение определенной группы учебных задач, содействует

планомерной работе ученых-педагогов по осуществлению мониторинга динамики изменений в учебном процессе, анализа и уточнения закономерностей развития идеи педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: педагогические условия, взаимодействие, обстоятельства, среда, причина, рефлексия, межличностные отношения, коммуникация.

OLENA GONCHAR

CONDITIONS OF ORGANISATION OF PEDAGOGICAL CO-OPERATION OF PARTICIPANTS OF EDUCATIONAL PROCESS IN THE SYSTEM OF HIGHER SCHOOL OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The state of study of the phenomenon “pedagogical conditions” is characterised; its most common definitions in the theory of modern scientific knowledge from the point of view of organisation of pedagogical co-operation are reflected. It is substantiated that understanding of educational process from the point of view of the basic characteristics of pedagogical conditions, i. e. system of criteria stipulating the solving of the range of academic tasks promotes balanced work of scientists in both monitoring, analysis and giving clarity to appropriateness of development of the idea of pedagogical interaction.

Keywords: pedagogical conditions, pedagogical interaction, circumstances, environment, reason, reflection, interpersonal relationships, communication.

Одержано 29.04.2010, рекомендовано до друку 12.05.2010.